

Етимологія праслов'янських діалектизмів у слов'янській лексикографічній традиції

Аннотація. В данній статті изложены принципы репрезентации и интерпретации этимологическими словарями славянских языков локально ограниченных рефлексов праязыка. Данный подход позволяет отразить эволюцию в изучении праславянских диалектизмов, а также в возможностях реконструкции лексического состава праславянского языка и его диалектного членения.

Досвід численних спроб відтворення різних етапів розвитку праслов'янської мови свідчить про те, що лише архаїчні явища всіх рівнів слов'янських мов, що аналізуються, є найбільш наближеними до реальної картини діалектного розмежування та взаємодії в епоху слов'янських міграцій, перерозподілу племен і утворення міжплемінних об'єднань. До таких архаїзмів відносять праслов'янські діалектизми – мовні явища, що мають споріднені крапчасті відповідності в сучасних слов'янських діалектах.

Особливістю етимологічних лексикографічних досліджень праслов'янських діалектизмів є відсутність монографічних праць, які сконцентровували б у своєму змісті лише ці рідкісні рефлекси як предмет історико-семантичного дослідження. Серед словників цього виду зустрічаються в основному такі, що подають відображення лексики праслов'янських діалектів у контексті етимологічних досліджень слов'янських мов.

Говорячи про суттєві риси досвіду попередньої розробки названої теми, варто представити її як певну еволюцію. Зміна етапів дослідження праслов'янської діалектної лексики в сучасних слов'янських мовах піддається осмисленню у зв'язку з загальним ходом розвитку слов'янської етимології, зокрема етимологічних словників. О. М. Трубачовим тут визначено трикомпонентну періодизацію [5, с. 3-23]. На підтвердження цієї думки розглянемо ряд етимологічних словників слов'янських мов та подання в них історії розвитку праслов'янських діалектизмів.

Сутністю першого етапу історії розробки етимологічних словників слов'янських мов є примат старослов'янської мови не лише з точки зору її письмової фіксації, але і як сукупності праформ для сучасних мов даної групи. Так, у словнику «*Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*» Ф. Міклошича, що є першою спробою

систематизації та історико-етимологічної інтерпретації лексики всіх слов'янських літературних мов, відомих у середині XIX ст., зокрема, походження давніх лексем було розглянуто з урахуванням складних процесів історичної і доісторичної доби Славії у її індоєвропейських і неіндоєвропейських міжмовних контактах. Приматом давності мовних форм у цьому словнику виступає старослов'янська мова, а її форми пропонуються як вихідні для всіх інших слов'янських. Тому зрозуміло, що встановлення і вивчення праслов'янської діалектної лексики того часу мало б стикатися з рядом ускладнень з боку їхньої хронологізації та локалізації.

Увесь наступний розвиток наукових поглядів етимологічної словникової галузі відзначився подоланням концепції примату старослов'янської мови та «звільненням» слов'янських мов. Незаперечний кінець першого і початок другого етапу ознаменував собою «*Slavisches etymologisches Wörterbuch*» Е. Бернекера. Якщо дослідження різних шарів лексики Ф. Міклошича демонструє переважно його історичний інтерес, то у Е. Бернекера зосереджено увагу на науково-етимологічних дослідженнях слов'янської лексики. Переважна більшість праслов'янських локалізмів подано у словнику не лише у відповідності з коренями всіх слов'янських мов, але і з балтійськими, германськими, романськими, а також із грецькою мовою. Ці паралелі дали можливість досліднику зробити висновки про твірні праслов'янські корені, а в ряді випадків і про індоєвропейські витoki ряду лексем обмеженого поширення. Особливістю цього незавершеного етимологічного дослідження є намагання автора використати принцип генетичного гніздового розгляду слов'янської лексики різних історичних етапів її формування. При цьому представляється якомога повно семантична характеристика аналізованих лексем і звернення до авторитетних лексикографічних джерел, що репрезентують всі сучасні слов'янські мови, а також їх діалекти та інформацію про лексеми слов'янських мов, що зникли з історичних обріїв Європи раннього і пізнього Середньовіччя, зокрема, моравської мови і мови полабів. До того ж, як і Ф. Міклошич, Е. Бернекер звертав особливу увагу на дані пам'яток старослов'янської мови X-XI ст., дані пам'яток давньомакедонської слов'янської мови XIII-XIV ст., дані сербських пам'яток XIV-XVI ст. Особливо важливим є також те, що дослідник фактично першим широко звертався до матеріалу білоруської та української мов. Ним уперше широко застосовано реконструкцію праслов'янських форм, завдяки чому стало можливим простеження координаційних зв'язків між спільними праформами у слов'янських мовах. В епоху Е. Бернекера

високого рівня досягла фонетико-морфологічна реконструкція, тоді як словотвірно-лексичну представлено незначною мірою, оскільки відбір праслов'янських словотвірних моделей на той час ще не набув такої актуальності, як у наш час.

Основна вимога сучасного, третього етапу історії розробки етимологічного словника є, таким чином, створення словника-реконструкції, проте більшість словників аналізованого типу являє собою реалізацію типу словника-колекції [5, с. 5–6]. Спільною рисою сучасних етимологічних словників є відображення праслов'янської діалектної лексики як фрагмента лексичної системи певної слов'янської мови. На жаль, більшістю авторів не передбачено з'ясування закономірностей формування і реалізації слів даної мікросистеми на територіях слов'янських мов. Тобто, здійснивши етимологічний аналіз семантики тієї чи іншої архаїчної лексеми обмеженого вживання, автори деяких словників не знайшли за потрібне визначити даний феномен, відмітивши його відповідними знаками. Ця обставина не дозволяє зобразити ступеневий хід розвитку формування діалектної лексики, співвідносної з праслов'янськими основами, здійснити її зіставний аналіз із відповідниками в усіх слов'янських мовах.

Отже, значна частина етимологічних досліджень праслов'янських діалектизмів характеризується своєрідною «розпорошеністю», оскільки зосереджена не у спеціальних словниках, а представлена в етимологічних словниках як окремих мов, так і слов'янських мов у цілому. Це означає, що даний сегмент архаїчної лексики, розглянутий в етимологічних словниках слов'янських мов, досліджувався на тих же засадах, що й інші групи слів у кожному з наявних на сьогодні словників.

В «Этимологическом словаре русского языка» О.Г.Преображенського приділено увагу як споконвічним слов'янським основам, причому російські діалектні рефлекси праслов'янської мови подаються відповідно до назв у слов'янських, балтійських та інших індоєвропейських мов. Кожна зі статей представляє словотвірну характеристику лексем, але кількість вихідних праслов'янських основ, що започаткували сучасні діалектизми архаїчного характеру, є обмеженою.

Структура статей «Этимологического словаря русского языка» М. Фасмера, присвячених рефлексам праслов'янських діалектизмів, містить як синхронічні дані сучасної мови, так і матеріали її діалектів й історичної лексики. У ряді слов'янських імен дослідник виявляє дещо перебільшену кількість германських

коренів, тим самим зміщуючи акценти у проблематиці міжмовної взаємодії і міжмовних контактів слів германських етносів. Разом із тим, надзвичайно важливим у цій праці є широка репрезентація балтійського мовного матеріалу, при цьому тут відомий дослідник особливо звертає увагу на варіабельність рішень проблеми балто-слов'янських міжмовних контактів, особливо чітко виокремлюючи ті фрагменти цієї взаємодії, де мова йде про високий рівень спорідненості балтійських і слов'янських мов. У випадках, коли ця спорідненість видається авторові недостатньо доведеною, дослідник обмежується лише формулами зіставлення слов'янського і балтійського мовного матеріалу. Реконструкція праслов'янських форм також відбувається на фоні демонстрації семантичних і граматичних зближень балтійських і слов'янських лексем. На жаль, у ряді слов'янських лексем дослідник виявляє необґрунтовано велику кількість германських коренів.

У статтях «Słownik etymologiczny języka polskiego» А.Брюкнера лексичний матеріал польської мови розглядається, як правило, у контексті зіставлень з діалектами польської мови та даними інших західнослов'янських мов, переважно чеської. Широкий слов'янський фон інтерпретації польських лексем доповнюється даними про можливості різних семантичних модифікацій кореневих морфем з визначенням різного рівня їх близькості до праслов'янської мови пізньої доби.

Колектив польських етимологів, очолюваний Ф. Славським, зосередився у своїй роботі переважно на двох базових напрямках: укладання етимологічного словника польської мови («Słownik etymologiczny języka polskiego») та словника праслов'янської мови («Słownik prasłowiański»). У багатотомному етимологічному словнику польської мови від самого початку послідовно звертається увага на семантичний рівень інтерпретації праслов'янської лексики у польських діалектах. На пеший план у цих етимологічних словниках висувається проблема тісного зв'язку лексичного складу живої слов'янської мови та праслов'янського лексичного складу. Фактично це є головною теоретичною проблемою, над якою переважно працюють автори. Вже починаючи з другого тому, дослідники досить широко характеризують різні варіанти семантичних трансформацій, особливо наголошуючи при цьому на матеріалі діалектів польської мови, матеріалах історичного шеститомного словника польської мови й новітніх матеріалах багатотомного словника старопольської мови. У цьому словнику, вже у другому тому, широко представлено у порівняльному аспекті діалектні та історичні дані

інших слов'янських мов. Важливим є також і те, що автори словника подають етимологічний аналіз на граматичному і семантичному рівнях, завершуючи реконструкцію варіантів праслов'янського кореня різних етапів його функціонування. Увагу авторів усе більше привертають словотвірно розвинені моделі праслов'янської лексики. Саме тут зосереджено більшість їхніх спостережень за діалектними архаїзмами. Ф. Славський зумів виявити багато нових ізоглос праслов'янського часу, які пов'язують польські слова з різними іншими слов'янськими діалектами і являють певний інтерес своїм ареалом, словотворенням, морфологією та семантикою. Так, наприклад, він встановлює ізоглосу між рефlekсами праслов. *lěrikъ: старопольськ. lęrik «росл. Galium boreale», чеськ. lęřík «росл. Asperugo procumbens, Viburnum lantana», верхньолуж. lěrik «рослинний клей», болг. діал. *лєрік* «коров'ячий гній, що йде на пальне» [7(IV), с. 161]. Праслов'янська діалектна лексика, представлена обмеженою кількістю одиниць, одержує тонку ареальну, словотвірно-морфологічну, семантичну характеристику та у вигляді слів з близькими значеннями охоплюється ізоглосами серед слов'янських мов різних підгруп. Значна увага приділяється словотвірно вторинним похідним діалектизмам: ретельно простежується їхнє поширення і ставиться питання про праслов'янську давнину. Проте географічні ареали ще є досить неточно окресленими, а словотвірні форми та моделі не завжди повно відбито.

«Этимологический словарь русского языка» за редакцією М.М.Шанського подає належність кожної лексеми («власне російське», «загальнослов'янське», «загальнослов'янське індоєвропейського характеру» та ін.) Лексеми, в тому числі і обмежено-локального вживання, характеризуються у порівнянні зі спорідненими назвами слов'янських та інших індоєвропейських основ (коренів) різних груп як сучасних, так і давніших етапів їхнього розвитку. Дослідження поглиблюється обов'язковим зазначенням як спільнослов'янських, так і праіндоєвропейських основ (коренів), що започаткували конкретний діалектизм.

Для сукупної картини всього давнього слов'янського словникового складу є дуже важливими обробка й коментарі таких невеликих за обсягом і лексично небагатих залишків мови, як у «Słownik etymologiczny języka drzewian połabskich» К.Поланського. Словник дає критичне уявлення про склад та генезу полабської лексики в усій її складності, у тому числі й регіонально обмежених архаїзмів.

Найбільш повно архаїчні основи представлено у відповідних статтях праці

«Български етимологичен речник» за редакцією В.Георгієва. Широкий і детально документований матеріал історичних пам'яток болгарської мови та діалектів різних етапів її формування подається у послідовному зіставленні з даними всіх сучасних слов'янських мов, як діалектними, так і історичними. Особливу увагу авторський колектив словника звертає увагу на різні варіанти етимологічних рішень, виокремлюючи передусім найбільш вірогідні. Завдяки обсягу порівнюваного матеріалу, автор досягає більш об'єктивних висновків про походження тієї чи іншої назви із праслов'янської та індоєвропейської мов.

Дослідження діалектної лексики в «Историко-этимологическом словаре русского языка» П.Я.Черних займає невелику частину видання, проте ґрунтується на фактичному матеріалі з історії та етимології слов'янських мов, завдяки чому показано шлях її розвитку, зміну її значення, її фонетичну форму та орфографію. Праслов'янська діалектна лексика тут забезпечена твірними спільнослов'янськими або праіндоєвропейськими основами (коренями).

Найбільш ґрунтовними етимологічними словниками слов'янських мов останнього часу вважають «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы» за редакцією В.В.Мартінова, «Етимологічний словник української мови» за редакцією О.С.Мельничука, «Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд» за редакцією О.М.Трубачова. Їхніми характерними рисами щодо етимології слов'янських архаїзмів вважаємо розширення кола слів праслов'янського походження, включаючи діалектні й застарілі, глибше обґрунтування відповідних лексем з інших індоєвропейських мов, обов'язкове встановлення праслов'янської вихідної основи, подання давніх праформ (включаючи давньоіндійські, давньоіранські, тохарські та хетто-лувійські), реконструкцію відповідної праіндоєвропейської праформи у значної частини праслов'янських діалектизмів.

«Этымалагічны слоўнік беларускай мовы» за редакцією В.В.Мартінова містить вказівки на реальні та уявлені мотивації, які лежать в основі формування праслов'янських діалектизмів, наявних у білоруській мові. Особливістю етимологічних рішень, запропонованих у цьому словнику, є те, що тут подаються, як і в деяких інших етимологічних словниках слов'янських мов, достатньо послідовно добре задокументовані матеріали діалектів сучасної білоруської мови та дані про історію білоруської літературної мови, іноді так само представлені у багатотомному історичному словнику білоруської мови.

Досить ґрунтовно подано матеріал в «Этимологическом словаре славянских языков. Праславянский лексический фонд» за орудою О.М.Трубачова. На думку самого автора словника, його завданням було піти далі у вивченні давнього (праслов'янського) лексичного фонду слов'янських мов і дати відповідь на питання, як названий праслов'янський фонд об'єднує, а також як він роз'єднує слов'янські мови з їх історичним членуванням на три групи [5, с. 8–9]. Досліджуючи етимологію праслов'янських діалектизмів за матеріалами цього словника, робота над яким тривала близько 40 років, можна констатувати певний поступ в організації та викладенні дослідницьких даних і характері їхніх підсумків. Якщо на сторінках перших томів фіксувалася увага на споріднених слов'янських коренях до кожного діалектизму, давалися посилання на різні точки зору з приводу етимології рефлексів праслов'янських діалектних назв і короткий словотвірний висновок, то дані останніх випусків дають, крім більш широкої бази спільнокореневих слов'янських відповідників, об'ємніший огляд точок зору спеціалістів на походження того чи іншого реліктового слова і розгорнуте обґрунтування найбільш слушного висновку, а також, що найбільш для нас важливо, формули семантичних переходів при формуванні давньої лексики і зростання кількості праіндоєвропейських основ, що мотивували аналізоване слово.

Серед розглянутих нами лексикографічних джерел дослідження праслов'янської діалектної лексики особливе місце займає «Етимологічний словник української мови» у 7 томах, і це зумовлено специфікою репрезентації в ньому етимологічної інформації. Зокрема, праслов'янські діалектизми тут наводяться з поданням паралелей різних слов'янських мов та з обов'язковим зазначенням праслов'янського кореня. Переважну більшість праслов'янізмів подано із вказівкою на їхнє індоєвропейське джерело. Ряд лексем, зокрема діалектного характеру, має пояснення розвитку свого семантичного складу.

Словники, що готуються у Москві («Етимологічний словник слов'янських мов. Праслов'янський лексичний фонд») та Кракові («Słownik prasłowiański»), а також «Słownik etymologiczny języka polskiego» Ф.Славського, «Etimoloski slovar slovenskega jezika» Ф.Безлая спираються на досить широке, а часом і вичерпне коло джерел, тому у матеріалі встановлених ними відповідностей закладено інформацію про діалектні зв'язки давнього пласту лексики. У цих словниках, зорієнтованих на виявлення ізоглотних зв'язків, спеціально виділяються вузьколокальні явища, лексичні діалектизми праслов'янської давнини, обмежені у

своєму розповсюдженні одним діалектом або групою діалектів. Тим самим запроваджуються до практики наукових досліджень абсолютно нові факти, що конкретизують і поглиблюють наші уявлення про ареальні зв'язки, що характеризували праслов'янський мовний простір [4, с. 28].

Таким чином, з часів Е.Бернекера відбувся значний зсув у теорії слов'янського етимологічного словника, що зробило завдання створення нового етимологічного словника однією з найсерйозніших та найактуальніших задач слов'янського мовознавства. Проблеми праслов'янської лексичної реконструкції та етимології з очевидністю стали більш тісно пов'язаними з лінгвістичною географією (точніше, географією праслов'янських слів) і проблемою діалектного членування праслов'янської мови. Останнім часом у зв'язку з розвитком слов'янської лексикографії враховуються дані лексичного складу праслов'янської діалектної системи, які свідчать, що відновлені для праслов'янської мови території поширення окремих слів мають більш складну конфігурацію і не збігаються із традиційною трикомпонентною схемою розподілу вихідної системи. Нарешті, склад праслов'янського словника припускає співвідношення спільних праслов'янських та діалектних праслов'янських елементів, характеристику передусім цих окремих елементів. У зв'язку з цим важливого значення набуває вивчення розподілу ізоглас, які об'єднують давні діалектизми слов'янського та слов'янсько-неслов'янського поширення.

Література

1. Български етимологичен речник / Съст. В.И.Георгиев, И.Заимов, Ст.Илчев. – София: БАН, 1971–2002. – Т. 1–6.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982–2002.
3. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / За ред. О.С.Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982–2007. – Т. 1–5.
4. Куркина Л.В. Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики / Л.В.Куркина. – Любляна, 1992. – 260 с.
5. Трубачев О.Н. Этимологический словарь славянских языков (Праславянский лексический фонд). Проспект. Пробные статьи / О.Н.Трубачев. – М.: Наука, 1963.– 94 с.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. / М.Фасмер. – М.: Прогресс, 1986–1987.
7. Sławski Fr. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: TMJP, 1952–1982. – Т. 1–5.

Сведения об авторе: Нечитайло Ирина Николаевна, доцент кафедры фонетики и грамматики славянских языков Киевского национального лингвистического университета, кандидат филологических наук, доцент.

Annotation. Principles of representation and interpretation of locally limited reflexes of proto-language in etymologic dictionaries of Slavonic languages are expounded in this article. This approach allows to reflect evolution in the study of Proto-Slavic dialectisms, and also in possibilities of reconstruction of lexical composition of Proto-Slavic language and its dialectal deviation.